

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

Випуск 35

УДК [94:902:8](477)(082)

У 45

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 35. 276 с.

Збірник об'єднує студії з історії й археології, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії та археології від найдавніших часів до сьогодення.

Мовознавчі студії актуалізують проблеми граматики в порівняльному аспекті, а також репрезентують аналіз мовних явищ за матеріалами пам'яток 16–18 ст.

Дослідження з літературознавства зосереджені навколо аналізу творів Лесі Українки.

Традиційно збірник містить рубрику «Огляди та рецензії».

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2022. Vol. 35. 276 p.

The collection unites studies in history and archaeology, linguistics and literary studies.

Articles of the historical section reveal current problems in history and archaeology from ancient times up to now.

Linguistic studies foreground grammar issues in a comparative aspect, as well as represent the analysis of linguistic phenomena based on the materials of monuments of the 16th–18th centuries.

Research in literary studies focuses on the analysis of works by Lesia Ukrainka.

Traditionally, the collection contains a section «Reviews».

«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальностей 032 «Історія та археологія» та 035 «Філологія» (наказ МОН України № 886 від 2.07.2020 р.)

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 3 від 24.05.2022 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), д-р філос. (Австралія)

Борчук Степан Миколайович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmoš), д-р філос., доц. (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), д-р філос., проф. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), д-р філол. наук, проф. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), д-р габіліт., проф. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д-р філол. наук, доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), д-р габіліт., проф. (Польща)

Ситник Олександр Степанович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, д-р філол. наук, ст. наук. сп. (Україна)

УДК 94;284РЕФЦ(477.87):275.4"1946/1949"
DOI: 10.33402/ukr.2022-35-174-185

Ібо́я САМБОРОВСКИ-НОДЬ

*PhD, кандидат історичних наук, доцент
директор бібліотечно-інформаційного центру «Опацої Черє Янош»
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>
e-mail: sznibolya@kmf.uz.ua*

ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЙНІЙ СТРУКТУРІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ РЕФОРМАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ (1946–1949)

Проаналізовано й реконструйовано низку післявоєнних перехідних подій регіонального масштабу з погляду окремої конфесії. Проаналізовано маловідомі й невідомі архівні джерела Архіву та Музею Закарпатської Реформатської Церкви, Державного архіву Закарпатської обл., Архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській обл., Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Синодського архіву Угорської Реформатської Церкви, Державного архіву Російської Федерації.

Зазначено, що наукова новизна роботи полягає у тому, що в українських дослідженнях з історії Церкви проблематика історії закарпатських реформатів після 1944 р. вивчалася лише епізодично, мозаїчно, іноді дотично в контексті інших протестантських конфесій, інколи без дотримання хронологічних і причиново-наслідкових зв'язків. Натомість загальній історії протестантів або ж історії баптистів як протестантської конфесії з найбільшою організаційною структурою приділено значну увагу. Акцентовано не так на фактографічному наративі історичної хронології, як на тематично орієнтованому розкритті матеріалу. Тему (структурні перетворення) розкрито у причиново-наслідковому контексті, тобто коли, чому і як *змінити* організаційну структуру реформатів, яка ґрунтувалася на традиційній автономності церковних громад, єрархічності.

Підсумовано, що структурні перетворення, які пройшла Реформатська Церква між лютим 1946 р. і груднем 1949 р., стали своєрідним виявом процесу радянської окупації. У наративному вимірі однозначно окреслено те, наскільки глибокі суспільні зміни відбулися в регіоні внаслідок радянської окупації Закарпаття у 1944 р. Виявлено, що ідеологічно відкрита атеїстична імперська держава безпосередньо після захоплення території вважала, що всі конфесії – після належних *перетворень* – зможе використовувати як ідеологічну *опору* власних інтересів. Також встановлено, що Реформатська Церква, яка ґрунтувалася на автономії церковних громад і синодально-пресвітеріальному принципі, ніяк не вкладалася в єрархічну систему мислення, однозначно притаманного для одноосібної диктатури, відтак виникла необхідність перетворити, надати *потрібної форми* церковній структурі

реформатів. Констатовано, що для радянської імперської бюрократії моделлю для такого структурного перетворення стала добре їм znana і повністю зрозуміла Російська Православна Церква. Відтак розкрито процес трансформації церковної структури закарпатських реформатів за радянським зразком, унаслідок чого зникли церковні округи, пробсти, власне єпископ і церковна єпархія.

Ключові слова: державна реєстрація, Закарпатська Реформатська Церква, історія Церкви, післявоєнний перехід, радянська влада, реформати (кальвіністи).

Проблематика теми криється в тому, що історія власне Закарпатської Реформатської Церкви у період після Другої світової війни – далеко не повністю розкрита сторінка в історії протестантських Церков України. Це додає актуальності дослідженню, оскільки через унікальні організаційно-структурні принципи реформатської конфесії (як синодально-пресвітерський принцип, так і автономія релігійних громад) радянська імперська влада не могла долучити її до інших, на той час уже уніфікованих церковних організацій. Події періоду 1944–1949 рр. постають як атипові процеси, серед яких актуальною проблематикою виявляється радикальна зміна структури церковної організації закарпатських реформатів. Відповідні перетворення позначилися на всій системі управління конфесії, а також вплинули на церковні обряди та богослужіння. Ці аспекти до сьогодні не розкриті в історії протестантських конфесій України, хоча реформати – єдина із протестантських громад, яка уникла принизливої назви «секта»¹.

У сучасній українській історіографії питанням протестантських конфесій Закарпаття, зокрема проблемою відносин між реформатами та радянською державою, займалися різні дослідники. Серед них ті, які розкривали питання з перспективи держави, як і ті, які дивилися на проблему з ракурсу протестантів. З-поміж досліджень із різними підходами натрапляємо на праці, де подано загальну характеристику релігійно-церковного життя епохи (це, зокрема, монографії Володимира Пашенка², Олександра Лисенка³, Петра Бондарчука⁴ чи публікація Оксани Лешко⁵). Грунтовну наукову джерельну базу має книга Віктора Войналовича, де закарпатським реформатам присвячено окремий підрозділ⁶. Безпосередньо темою закарпатських реформатів після 1944 р. займалися Ігор Саламаха⁷, Оксана Лешко⁸,

¹ Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, 2009. С. 42.

² Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ ст. до наших днів). Полтава, 2002. 616 с.

³ Лисенко О. Церковне життя в Україні 1943–1946 рр. Київ, 1998. 403 с.

⁴ Бондарчук П. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): Історико-релігієзнавче дослідження. Київ, 2019. 268 с.

⁵ Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. *Sarpatika-Karpatika*. 2002. № 20. С. 105–114.

⁶ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.

⁷ Саламаха І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948). *Історія релігій в Україні: праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 р.)* / ред. кол. В. Гаюк та ін. Львів, 2001. Кн. 1. С. 372–378.

⁸ Лешко О. Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*. 2003. № 9. С. 74–82.

Лариса Капітан⁹, Інна Шерстюк¹⁰. Проте в цих дослідженнях увагу сконцентровано на окремих моментах, подіях чи особах, до того ж оскільки в них використано як джерела переважно документи Ради у справах релігійних культів (РСРК), то епоха й аналізована проблема постають переважно з перспективи радянських державних структур. Відповідно нерозкритими залишаються релевантні аспекти причинності. Це додає актуальності цій публікації, де, крім матеріалів РСРК і державного архіву, використано й документи церковних архівів.

У публікації передовсім на основі тогочасних джерел розкрито ті історичні перипетії, що їх довелося пережити закарпатським реформатам і структурі Закарпатської Реформатської Церкви між лютим 1946 р. та груднем 1949 р., у ході яких чиновницька машина Радянського Союзу неодноразово і з різних причин то зупиняла питання державної реєстрації, то залишала його в невизначеному стані, то згодом затвердила. Зрештою, влада змусила реформатів прийняти чужу для них ерархічну церковну структуру. Крім цього, простежено реальний процес державної реєстрації реформатських церковних громад, що фактично спричинило розмивання церковної організаційної будови, яка ґрунтувалася на автономії, та припинення діяльності частини реформатських церковних громад. Також було з'ясовано, як органи державної влади здійснили ліквідацію традиційного самоуправління реформатів, визначивши т. зв. *церковний центр* і скасувавши посаду єпископа як керівника християнської громади, організованої за територіальним принципом. Наприкінці аналізованого періоду (кінець грудня 1949 р.) держава, застосувавши РСРК як інструмент, безповоротно утвердила свою авторитарну владу над реформатами.

Мета статті – розкрити процес, у ході якого нова влада (1944 р. Закарпаття було приєднано до Радянського Союзу) примушувала реформатські громади до радикальних перетворень в організаційній структурі своєї Церкви. Також простежено етапи насильницьких структурних змін, під час яких радянська бюрократія послідовно руйнувала систему самоврядування реформатів, що ґрунтувалася на автономії громад і синодально-пресвітерському принципі.

Обов'язкова державна реєстрація як спосіб розхитування традиційної церковної структури. Нова державна влада прив'язала діяльність церковних громад краю до державної реєстрації, що, по суті, означало розширення дії ухваленого ще 1918 р. законодавства на церковні громади, які функціювали на території Закарпатської обл.¹¹ Відповідно вірянам у кожному населеному пункті необхідно було подати заявку на реєстрацію новоствореної церковної громади, наче раніше вона взагалі не існувала. І якщо реєстрація римо-католиків на початку 1947 р. відбулася відносно швидко, затвердження заяви реформатів керівництвом РСРК Української Радянської Соціалістичної Республіки весь час відкладало. Одна з причин затримки, безсумнівно, полягала в тому, що радянська бюрократична чиновницька система до 1944 р. узагалі нічого не знала про реформатів – тільки те, що вони протестанти. Саме тому влада спочатку *підтримала* й дозволила в 1947 р.

⁹ Капітан Л. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № XXXV. С. 184–187.

¹⁰ Шерстюк І. Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки. *Історична пам'ять*. 2012. № 28. С. 85–92.

¹¹ Декреты Советской власти. Москва, 1957. Т. I: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. С. 373–374.

переговори про «влиття» до організації Євангельських християн-баптистів (ЄХБ)¹². Зрештою, вони закінчилися нічим саме через втручання держави і, як наслідок, у травні 1948 р. саме московська РСРК, яка до того гальмувала процес, почала вимагати пришвидшення реєстрації реформатських громад¹³.

Питання реєстрації неодноразово згадане в офіційних документах у контексті різних тем і справ. Петро Вільховий, який очолював Раду у справах релігійних культів Української РСР, у першому розпорядженні до закарпатського уповноваженого у справах релігійних культів Сергія Ляміна-Агафонов, написаному наприкінці лютого 1946 р., вказує, що оскільки «вірники реформатської церкви під час війни служили в угорській армії, їхню організацію реєструвати не можна»¹⁴. Наступна згадка датується 10 березня 1947 р., коли Юрій Садовський* в офіційній телеграмі поцікавився у Петра Вільхового, яка ситуація зі справами закарпатських реформатів? Чи триває ще репатріація їхніх священників і чи, на його думку, вже можна розпочати державну реєстрацію? При цьому чиновник зауважив, що якщо процес перепису й репатріації ще відбувається, то реєстрацію краще перенести на січень 1948 р.¹⁵. Відтак П. Вільховий 22 березня 1947 р. видав розпорядження, в останньому, сьомому, пункті якого йдеться, що лише після подачі запрошеного від Реформатської Церкви повного звіту можна буде повернутися до питання реєстрації¹⁶. Одразу після цього розпочалося стеження Комітету державної безпеки (КДБ) за священником Іштваном Дьорке (István Györke) та організацією «Коло східних братів» (Keleti Baráti Kör), потім була історія написання листа з тезами віровчення до Йосифа Сталіна (ослѣдъ жъудѣзъоло)¹⁷, у травні заборонене «Коло східних братів»¹⁸, а в червні–липні розпочалися переговори зі Всесоюзною радою Євангельських християн-баптистів. Саме тоді, коли голова РСРК при Раднаркомі СРСР остаточно заборонив співпрацю/об'єднання реформатів і ЄХБ (20 квітня 1948 р.), паралельно дав П. Вільховому вказівку «за можливості у найбільш стислі терміни провести реєстрацію тих 76 реформатських церковних громад, які мають священників. У реєстрації решті 15 громад рекомендуємо відмовити»¹⁹. За даними на 1 січня 1948 р., у 92 церковних громадах служили 82 священники²⁰. При цьому в розпорядженні Івана Полянського було суворо заборонено здійснювати реєстрацію новостворених громад. Цю вказівку 23 квітня 1948 р. передали з Києва до Ужгорода вже новому уповноваженому у справах релігійних культів Михайлові

¹² Детальніше про це див.: Szamborovszkyné Nagy I. «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!» A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947). *Hagyomány, identitás, történelem 2019* / szerk.: Kiss, R.; Lányi, G. Budapest, 2020. 2. kötet. P. 377–398.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 210.

¹⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 1.

* На той час Юрій Садовський був заступником голови РСРК при Раднаркомі СРСР І. Полянського.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 162; Спр. 26. Арк. 87.

¹⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 134.

¹⁷ Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області (АУ СБ України 30). Ф. Р-2258. Оп. 1. Од. зб. 5983. Д. С-2274. Конверт речових доказів.

¹⁸ Там само. Арк. 320.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 49. Арк. 140.

²⁰ Войналович В. Партиїно-державна політика... С. 680.

Распутько. Трохи пізніше, 11 травня, П. Вільховий в окремому листі деталізував новому чиновникові, що саме треба робити, і відзначив, що якщо священник не дотримується процесу реєстрації, то громада не має права користуватися храмом. Так само духівник не одержував дозволу на діяльність, якщо визнавав себе підданим Угорщини, а не громадянином Радянського Союзу²¹.

Однак церковні громади про дозвільну процедуру офіційно дізналися лише влітку 1947 р. з одного з листів-циркулярів березького пробста, коли громади римо-католиків цей шлях уже подолали. У ньому вперше були вказані передумови реєстрації, зокрема те, що не менше 20 вірян мають звернутися до місцевої ради депутатів із проханням про реєстрацію громади. Якщо рада прийняла заяву, то на загальних зборах необхідно обрати 20 осіб: «Ці 20 /двадцять/ людей становлять ядро церковної громади. Вони підписують договір із державою та інші документи: у загальному відповідають за все у церковній громаді», – мовиться в листі²². А оскільки відповідно до декрету від 1918 р. церковні громади не мали права володіти нерухомістю (не мали статусу юридичної особи)²³, то саме ці 20 людей одержували право користування будівлею церкви як комунальним майном. Своїми підписами вони засвідчували, що берегтимуть і захищатимуть *народне майно*. На них накладалися й видатки, які виникали в ході користування нерухомістю (наприклад, регулярні ремонти, підтримання стану тощо), крім цього, ці особи зобов'язувалися використовувати будівлю тільки в релігійних цілях.

Щоправда, реєстрація не відбувалася так легко, як уявляла влада. Керівники трьох церковних округів мали обговорити це питання окремо з кожною церковною громадою, і навіть так на затвердження заяв окремих із них доводилося чекати по кілька місяців. Майже за рік після першої згадки цієї теми у листі, зареєстрованому в канцелярії пробста Березького церковного округу під № 1948/18, церковні громади повідомлялися все ще тільки про те, на коли можна очікувати затвердження заяви про реєстрацію від окремих населених пунктів. У ході з'ясувалося, що необхідно переорганізувати керівництво Церкви, невід'ємною умовою чого було скликання загальних зборів громад, а для цього – згода сільського комітету. А ще перед цим усім – відмова від усіх посад²⁴.

Готуючи процес реєстрації, Михайло Распутько 3 червня 1948 р. провів переговори з двома пробстами – Бейлою Генчі (Béla Gencsy) та Іштваном Ійїєшем (István Illyés)*. Після тривалої розмови зрештою зійшлися на тому, що власне реєстрацію розпочнуть на початку червня 1948 р. і, ймовірно, закінчать на вересень. Перед початком офіційної процедури три пробсти** як керівництво Закарпатської Реформатської Церкви 9 червня змушені були підписати в Берегові т. зв. заяву про

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 49. Арк. 144.

²² Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma (KRELM). I. fond, 10. C. *Esperesi körlevél az egyházközségek regisztrációjával kapcsolatban*.

²³ Див. п. 12 декрету. Декреты Советской власти... С. 374.

²⁴ Nagyberegi református parókia. Jegyzőkönyv a nagyberegi református egyházközség presbitériumának 1948. évi június hó 27. napján tartott gyűléséről. *A nagyberegi református egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. P. 79.

* Бейла Генчі був пробстом Ужанського церковного округу, а Іштван Ійїєш – Березького округу.

** Пробстом третього Угочансько-Марамороського церковного округу був Шандор Лайош.

лояльність на адресу закарпатського уповноваженого РСРК, у якій (подібно до заяви від 1945 р.) повністю відмежувалися від Церков інших держав²⁵.

Як свідчать документи РСРК, чиновники планували провести державну реєстрацію реформатських громад із квітня по вересень 1948 р.²⁶, однак цей процес стартував 14 червня і розтягнувся до 31 грудня²⁷. В офіційних звітах, доповідних, телеграмах, які писали у процесі, неодноразово констатовано: «... реєстрація виявила, що реформати за національністю є виключно угорцями, за соціальним статусом – селяни, а ті, що живуть у містах, – торговці, дрібні промисловці, ремісники та службовці»²⁸. Тобто для влади тільки 1948 р. *став очевидним* національний, соціальний склад реформатських вірних, види їхньої зайнятості, хоча на це ще влітку 1946 р. звертав увагу РСРК у детальному звіті московський інспектор із церковних питань²⁹.

Згідно зі звітом закарпатського уповноваженого РСРК, на кінець 1948 р. із 92 реформатських церковних громад і 72 священників до 1 січня 1949 р. дозвіл на діяльність одержали по 60 відповідно³⁰. Крім цього, 12 громадам і 12 священникам відмовлено в такому, оскільки цих духівників вважали політично ненадійними. Серед громад були, зокрема, Тячів, Хуст, Виноградів, Мукачево, Ужгород – всі з великою кількістю вірян³¹. Ще 20 громад не одержали дозволу, бо не мали священників³². У зв'язку з цим пробсти апелювали, що роком раніше римо-католики одержали дозвіл на діяльність 62 церковних громад, хоча там служило всього 35 душпастирів, і це не стало проблемою. Чим реформати гірші за католиків? – цікавилися вони³³. Однак на це запитання від чиновників РСРК відповідь так і не надійшла.

При наданні реєстрації державні органи категорично забороняли організоване викладання Закону Божого, підготовку до конфірмації та її саму, а також проповідництво. Як зазначено в п. 9 ухваленого 1918 р. декрету: у школах заборонено навчати Закону Божого – такі уроки можна вести тільки в індивідуальному порядку³⁴. Так, практикування релігії було витіснено у приватну сферу: родину та церковні стіни. На той час 90 % реформатів проживало в селах, де влітку 1946 р. храми були повні вірян як на ранкових, так і на вечірніх службах³⁵, чим уже на початку 1947 р. обурювалося керівництво новостворених колгоспів – мовляв, через це люди запізняються на роботу. Щоправда, все залежало від населеного пункту й конкретного священника, бо навіть на початку 1950-х років були такі, де духівник і віряни готові були прокидатися значно раніше, аби почати день із Божого слова.

У процесі видачі дозволу на діяльність одним із найбільш *руйнівних моментів* була вимога створення т. зв. Ради двадцяти. Причина крилася в тому, що громада могла подати заяву на одержання дозволу до сільської ради тільки тоді, коли її

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 49. Арк. 136.

²⁶ Там само. Спр. 42. Арк. 198.

²⁷ Там само. Арк. 210.

²⁸ Там само. Арк. 196.

²⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 6991. Оп. 3. Дело. 1112. Л. 40.

³⁰ Там само. Л. 220.

³¹ Там само. Л. 228.

³² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 227.

³³ Там само. Арк. 228.

³⁴ Декреты Советской власти. С. 374.

³⁵ ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 3. Дело. 1112. Л. 22.

підписали 20 обраних місцевих повнолітніх осіб, котрі водночас були і членами церковної громади. Вони мали представляти церковну громаду в органах державної влади, а своїми функціями фактично заміняли колегію пресвітерів, адже переважно саме куратор, секретар, дяк, дзвонар, касир і пресвітери формували Раду двадцяти. Однак нововведення давало сільрадам можливість долучити до органів управління церковною громадою своїх людей. Щоправда, такі випадки були поодинокими, тож це не стало загальним явищем. Введенням Ради двадцяти держава зобов'язала і реформатів, і римо-католиків перейняти адміністративну систему Православної Церкви. Це означало неприйняття й водночас відкидання імперською бюрократією синодально-пресвітерського принципу.

Так само розхитуванням церковної структури з боку держави можна трактувати ту свідому поведінку, згідно з якою використовували інші, ніж відповідники слов'янськими мовами (якщо вони, звісно, були), найменування на позначення церковних посад реформатів. Таким, наприклад, став статус пробста (*esperes*), який або опускали, або ж до кінця 1949 р. якщо згадувалася людина, що обіймала цю посаду, то її називали *деканом*³⁶, *старшим деканом*³⁷, іноді – *сеньйором*, інколи – *керівником округу*³⁸. А слов'янський відповідник терміна *сеньйор* – *старший* – чиновники використовували на позначення обласного уповноваженого Реформатської Церкви. Так само послідовно уникали понять «єпископ» і «церковний округ». Спочатку такі неправильні найменування чи їхні замітники реформати пояснювали *нерозумінням угорської мови*, проте внутрішні документи працівників РСРК свідчать, що це не так. Духовенство зрозуміло це лише після того, як неодноразово довелося виправляти чиновників і запитувати їх про це. Як видно з внутрішнього листування та телеграм чиновників із керівництвом, вони користувалися термінами *обласний повірений* (областний доверенный³⁹), *єпископ* (єпископ⁴⁰) і *церковний округ* (церковный округ), не вдавалося їм тлумачити лише поняття «пробст».

Значним ударом по реформатах став арешт у рік реєстрації священника Жігмонда Шімона (Zsigmond Simon) зі с. Астей і священника Дюли Фекете (Gyula Fekete) з Четфалви. Першого затримали після початку реєстрації 28 червня 1948 р. як керівника організації «Коло східних братів»⁴¹, а другого – 16 серпня як її учасника⁴². Обох засудили на 25 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії.

Створення адміністративного центру як спосіб ліквідації церковних округів. Після того як процесом реєстрації владі вдалося «прикрити» частину реформатських громад, а з найбільшою кількістю вірян не одержали дозволу на діяльність, держава взялася за остаточну ліквідацію традиційної реформатської церковної структури. До цього готувалися вже зі середини 1946 р., а виконати

³⁶ Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1490. Оп. 1. Од.зб. 18. Арк. 6.

³⁷ Там само. Арк. 23.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 236.

³⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1490. Оп. 1. Од.зб. 18. Арк. 16.

⁴⁰ Там само. Арк. 11.

⁴¹ Fodor G. Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciój pereit kárpátaljai református lelkész ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek. Debrecen, 2017. P. 201.

⁴² Там само. Арк. 232.

планували на початку 1947 р.⁴³. Однак низка подій протягом 1947 р., на які чиновники не розраховували, перешкодила процесам, запланованим щодо реформатів⁴⁴.

Увесь 1948 р. питання залишалося у підвішеному стані й вимагало вирішення. На це часто вказував у звітах обласний уповноважений РСРК. Серйозно зайнятися цією справою йому довелося восени 1948 р., коли до обласного уповноваженого в Ужгороді один за одним почали з'являтися пробсти у справі незареєстрованих церковних громад. Михайло Распутько неодноразово скаржився київському керівництву, що йому не дають спокою, як він писав, *керівники округів*, бо одного дня приїжджає один, наступного – інший, приносячи різні подання та заяви. Із внутрішнього офіційного листування з'ясовується і те, що М. Распутькові не терпілося закінчити не тільки тривалий, а й втомливий для нього процес реєстрації церковних громад, тож у липні 1948 р. він рекомендував спосіб вирішення питання церковного центру реформатів: «Я вважаю найбільш доцільним визначити церковним центром для реформатів Ужгород, таким чином у майбутньому ужгородський священник може бути водночас і головою церкви»⁴⁵. Але проблемою стало те, як він тоді вже знав, що Жігмонд Русько (Zsigmond Ruszka), який служив в Ужгороді, не одержав дозволу на діяльність. Тож разом із київським керівником вони розмірковували над тим, кого обрати міським священником. Як уже зазначено, реєстрація тривала до кінця грудня 1948 р., на той час М. Распутько все ще не міг назвати кандидата на *церковного адміністратора* (такий термін чиновники використовували в офіційному листуванні), оскільки березький пробст І. Пійєш не погодився обійняти посаду ужгородського пастора⁴⁶. Через це громаді не дали й дозволу на діяльність.

Зрештою (з відтермінуванням майже на рік), остаточно полагодити справу запланували на перший квартал 1949 р. і вибрати т. зв. *церковний центр* для реформатів, якому повинні були підпорядковуватися усі церковні громади, що діяли на території Закарпатської обл., відповідно мав бути ліквідований внутрішній поділ, тобто церковні округи, а очільником Реформатської Церкви замість єпископа планували призначити церковного адміністратора⁴⁷. Ці вказівки для внутрішнього використання насправді передбачали перетворення оригінальної організаційної структури Реформатської Церкви, яка ще продовжувала функціювати, за радянським (православним) зразком. Одна зі стенограм РСРК від січня 1949 р. уже як факт констатує: на чолі всіх церковних громад має бути декан (або старший декан), а його адміністративним центром повинен стати Ужгород, який водночас є столицею Закарпатської обл. Відповідно голови Ради двадцяти підпорядковуватимуться безпосередньо деканові. На цей час М. Распутько вже висунув на цю посаду Б. Генчі як *найбільш ліберального* пробста⁴⁸. Щоправда, на реалізацію такого задуму спритному

⁴³ Для порівняння: Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-195. Оп. 1с. Од. зб. 40 с. Арк. 14.

⁴⁴ Такими непередбаченими подіями стали невизнані вибори обласного уповноваженого від реформатів, проведені в лютому 1947 р., згодом переговори про об'єднання з ЄХБ, активізація членів «Кола східних братів», слідство КДБ. Детальніше про це див.: Szamborovszkyné Nagy I. «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!»... Р. 377–398.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 196.

⁴⁶ Там само. Арк. 229.

⁴⁷ Там само. Арк. 236.

⁴⁸ Там само. Арк. 196.

закарпатському уповноваженому РСРК довелося чекати до кінця 1949 р., оскільки церковний старійшина (*elkészi korelnök* – найстарша особа серед духовенства певного округу, яка вважалася його неофіційним лідером) Дюла Барі (Gyula Bary) ще працював, то Генчі не погоджувався на запропоновану посаду *декана*. Після того, як у грудні 1949 р. Д. Барі через проблеми зі здоров'ям уже не міг виконувати функцій священника, Б. Генчі відчув, що з його боку не буде неповагою, якщо він перебере керівну роль у Закарпатській Реформатській Церкві. Сама подія відбулася 23 грудня 1949 р. в Ужгороді, коли три пробсти – Ш. Лайош, Б. Генчі й І. Іййеш – зрештою погодилися на вимогу влади і відкритим голосуванням обрали Б. Генчі деканом (так цю посаду назвали органи влади), або ж головним пробстом⁴⁹. Зміни в організаційній структурі Реформатської Церкви голова РСРК Української РСР П. Вільховий представив так, наче це була його заслуга⁵⁰.

Таке підпорядкування єдиному центру фактично відразу ліквідувало як усі попередні церковні посади (пробст, куратор, синод, єпископ), так і церковні округи. Дані про реформатські громади на 31 грудня 1949 р. відображено в таблиці 1. Згідно з ними, із 91 церковної громади державною реєстрацією володіла 61, так само офіційно віряни могли використовувати 61 церкву⁵¹.

Таблиця 1

**Дані про закарпатські реформатські церковні громади
на 31 грудня 1949 р. із погляду реєстрації⁵²**

№	Округ	Церковні громади			Священники	
		загальна к-сть	з них зареєстровано	не зареєстровано	загальна к-сть	з них зареєстровано
1.	Ужгородський	22	16	6	16	16
2.	Мукачівський	7	5	2	5	5
3.	Берегівський	35	25	10	25	25
4.	Виноградівський	23	14	9	14	12
5.	Хустський	2	1	1	2	1
6.	Тячівський	1	–	1	1	–
7.	Іршавський	1	–	1	–	–
	Всього:	91	61	30	63	59

Проте (як видно з таблиці № 2) служило в них уже лише 59 священників⁵³, з яких 1/3 – старші 55 років, оскільки в березні 1949 р. пароха з с. Форголань Іштвана Ассоні (István Asszonyi), а в листопаді священника з с. Велика Паладь Йожефа Журкі (József Zsurki) арештовано за нібито антирадянську діяльність⁵⁴. Вони одержали покарання у вигляді 25 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії.

⁴⁹ ГАРФ. Ф. 6991. Оп. 3. Дело. 1113. Л. 88.

⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 12. Арк. 144–145.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 179.

⁵² За даними: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 179.

⁵³ Там само. Арк. 180.

⁵⁴ Там само. Арк. 173.

Таблиця 2

**Статистичні дані про закарпатських реформатських священників
на 31 грудня 1949 р.⁵⁵**

Загальна к-сть священ- ників	Поділ за часом висвячення (осіб)					Поділ за віком (осіб)		
	до 1916	між 1918 – 1930	між 1930 – 1941	між 1941 – 1945	після 1945	мо- лодші 40-ка	41–55	старші 55-ти
59	16	17	20	4	2	18	20	21

Паралельно продовжувалося скорочення кількості священників, оскільки впродовж 1949 р. духівники Іштван Ассоні, Золтан Ковач (Zoltán Kovács), Йозеф Пажіт (József Pázsit), Бейла Густі, Іштван Дьорке та помічник священника Лайош Гулачі (Lajos Gulácsy) як члени організації «Коло східних братів» були арештовані й обвинувачені в антирадянській діяльності, згодом засуджені до відбування покарання у виправно-трудовах таборих⁵⁶. Щоправда, ці священники не мали державної реєстрації⁵⁷, тож офіційно не могли проводити богослужіння. Попри це, завдяки авторитетові вони відігравали важливу роль у своїх селах, тож не припиняли відправляти служби навіть без державної реєстрації.

Отже, можна стверджувати, що для закарпатських реформатів перехідний період після Другої світової війни тривав із січня 1946 р. по грудень 1949 р. За ці 4 роки оцінка владою конфесії, яка ґрунтувалася на синодально-пресвітерському принципі (радянська державна машина до цього з таким явищем знайома не була), змінювалася неодноразово. На початку 1946 р. її розглядали як ворога, оскільки «вірники реформатської церкви під час війни служили в угорській армії, тому проводити державну реєстрацію їхньої організації не можна»⁵⁸. За місяць (на зустрічі в Мукачевому) після відповіді реформатських священників, що кожен пастор зобов'язаний підкорятися вищій владі, яку Бог призначив над ними, а тому вони визнають радянську владу законною над собою⁵⁹, ставлення РСРК змінилося. Навіть дозволено (а за лаштунками й підтримувалося) об'єднатися реформатам із євангельськими християнами-баптистами. Однак протягом періоду, коли тривали переговори, влада вивчила минуле священників і зрозуміла, що кращим варіантом буде залишити реформатів окремою конфесією, оскільки так зручніше контролювати їхню діяльність. Так, упродовж другої половини 1948 р. 2/3 церковних громад одержали дозвіл на діяльність. Щодо тих, яким свідомо відмовляли в реєстрації, очікувалося, що вони тихенько ліквідуються, оскільки паралельно були арештовані й засуджені за антирадянську діяльність вісім реформатських духівників. Зрештою, наприкінці 1949 р. – після ліквідації колегії пресвітерів, церковних округів, посад завгоспів, пробств та єпископа – всі зареєстровані громади підпорядковано церковному адміністраторові (декану). Так організаційну структуру Реформатської

⁵⁵ За даними: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 180.

⁵⁶ З документами судового розгляду справи п'яти священників і помічника священника можна ознайомитися тут: АУ СБ України ЗО. Ф. 2258. Оп. 1. Д. 5701. Т. I–III.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 234.

⁵⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 1.

⁵⁹ Magyarország Református Egyház Zsinati Levéltára (MRE ZSL). 2f. 41d. 1947/1726. P. 3.

Церкви було змінено за *радянським зразком*, що відображав (із погляду чиновництва) ерархію радянської держави.

REFERENCES

- Bondarchuk, P. (2009). *Relihiinist naseleennia Ukrainy u 40–80-kh rokakh XX st.: sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsii zmin*. Kyiv [in Ukrainian].
- Bondarchuk, P. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv): Istoryko-relihiieznaveche doslidzhennia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dekrety Sovetskoi vlasti. (1957). (Vol. 1). Moscow [in Russian].
- Fodor, G. (2017). *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciói perei kárpátaljai református lelkész ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek*. Debrecen [in Hungarian].
- Kapitan, L. (2013). Henche – ochilnyk reformatskoi tserkvy Zakarpattia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXV, 184–187 [in Ukrainian].
- Leshko, O. (2002). Derzhavna polityka i protestantski hromady Zakarpattia v 1946–1949 rokakh. *Carpatika-Karpatyka*, 20, 105–114 [in Ukrainian].
- Leshko, O. (2003). Reformatske dukhovenstvo Zakarpattia v druhi polovyni 40–50-kh rokakh. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Istorii*, 9, 74–82 [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (1998). *Tserkovne zhyttia v Ukraini 1943–1946 rr*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pashchenko, V. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini (vid 40-kh rokiv XX st. do nashykh dnyv)*. Poltava [in Ukrainian].
- Salamakha, I. (2001). Reformatska tserkva Zakarpattia v pershi pisliavoienni roky (1945–1948). *Proceedings of the XI International Scientific Conference: Istorii religii v Ukraini* (Pt. 1, pp. 372–378), Lviv, 16–19 travnia 2001. Lviv [in Ukrainian].
- Sherstiuk, I. (2012). Zakarpatska reformatska tserkva u pershi povienni roky. *Istorychna pamiat*, 28, 85–92 [in Ukrainian].
- Szamborovszkyné Nagy, I. (2020). «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!» A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947). *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, 2, 377–398 [in Hungarian].
- Voinalovych, V. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs*. Kyiv [in Ukrainian].

Ibolya SZAMBOROVSKY-NAGY

*PhD, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Director of the Library and Information Center «Apáczai Csere János»
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>
e-mail: sznibolya@kmf.uz.ua*

STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE TRANSCARPATHIAN REFORMED CHURCH ORGANIZATION (1946–1949)

The research methodology is based on the analysis of little-known and unknown archival sources of the Archives and Museum of the Transcarpathian Reformed Church, the State Archive of the Transcarpathian Region, the State Archive of the Security Service of Ukraine in Transcarpathia Region, the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Synod Archives of the Reformed Church in Hungary, and the State Archive of the Russian Federation.

The scientific novelty of the research lies in the fact that the problem of the history of the Transcarpathian Reformed people after 1944 was carried out only as a partial mosaic-like study in the Ukrainian church history research along with other Protestant denominations, sometimes neglecting the chronological order and cause-and-effect relationship. Despite the fact that the history of the Protestants appears as a collective theme, or as the Protestant denomination with the largest organization, the history of the Baptists receives wide attention in the national church history writing. Our study is primarily not a factual narrative of historical chronology but rather focuses on thematic orientation. Following this point of view, it reflects on the issue (structural transformation) in the context of causality that is, when, why and how the organization of the Reformed church communities which had been based on traditional community autonomy was transferred to the hierarchical structural system.

In conclusion, it can be said that the structural transformation through which the Reformed church organization underwent between February 1946 and December 1949, was a specific field for the manifestation of Sovietization. In the present study, the picture of the profound social changes that the Soviet occupation of Transcarpathia in 1944, initiated in the region clearly emerges. Based on its ideology, the openly atheistic imperial state believed that immediately after the annexation of the territory and sufficient transformations of the various denominations, it would be able to use them as ideological support in its interests.

However, the Reformed church which had been built according to the council-presbyterian principle and based on the autonomy of parishes did not fit into the clearly hierarchical thinking system of the one-man dictatorship. That is why its church structure had to be transformed and adjusted to the form. Thus, the well-known and completely transparent Russian Orthodox Church served as a model for structural transformations in the Soviet imperial bureaucracy. As a result, the process of transformation of the Transcarpathian Reformed church organization into the Soviet model which ended up in the disappearance of the dioceses, deacons, the bishop, and the church districts is outlined.

Keywords: Church history, Reformed people (Calvinists), post-war transition, Soviet regime, state registration, Transcarpathian Reformed Church.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

ВОЙТОВИЧ Леонтій (Львів). Князь Лев Данилович і боротьба за краківський престол в останній чверті XIII століття	3
СНОТАРИ Yurii (Berehove). Military supplies and the population at the beginning of the Rákóczi war of independence (1703–1704)	25
DANCH Yurii (Berehove). Galicia and the first cholera epidemic	39
КІСЬ Назар (Львів). Політичні маніфестації соціал-демократів у Львові 1905 року: від мітингів солідарності з робітниками Варшави до вимог загального виборчого права.	52
ФЕДИНЕЦЬ Чілла (Будапешт), ЧЕРНИЧКО Степан (Берегове). Історично-структурні чинники мовного розвитку Закарпаття в період Австро-Угорської монархії (1867–1918)	63
МИСАК Наталія (Львів). «Алкоголь ... робить молодого чутливого чоловіка брутальною звірюкою»: пияцтво у студентському та гімназійному середовищах Галичини й боротьба з ним наприкінці XIX – на початку XX століття	78
СОВА Андрій (Львів). Взаємодія українських товариств «Луг» і «Сокіл» у Галичині з органами місцевого самоврядування (на прикладі села Уличного на Дрогобиччині).	104
БУЛИК Наталя (Львів), БЕРЕСТ Роман (Львів). Наукова комунікація львівських археологів на прикладі дослідження пам'яток латенського і римського часів у міжвоєнний період	113
АРТИМИШИН Юлія (Львів). Дослідження міграційних процесів: історіографічні та методологічні аспекти	130
МОЛНАР Єлизавета Д. (Берегове), МОЛНАР Стефан Д. (Берегове), ДОБОШ Олександр (Берегове). Розбудова радянської системи на території Закарпаття (1944–1946).	146
САМБОРОВСКИ-НОДЬ Ібоя (Берегове). Зміни в організаційній структурі Закарпатської Реформатської Церкви (1946–1949)	174
САНКОВИЧ Марія (Івано-Франківськ). Нафтогазова промисловість Прикарпаття у період другої радянзації західноукраїнських земель 1944–1953 років	186
КЕЙС Борнобаш (Берегове), КЕЙС Маргарита (Берегове). До історії досліджень давньоугорських поховальних пам'яток Закарпаття.	195

ФІЛОЛОГІЯ

NAZARCHUK Roksolana (Lviv). Referentially specialised verbal predicates of the ukrainian, polish, and english languages: functional dimension	215
ОСІНЧУК Юрій (Львів). Словотвірні особливості церковнослов'янізмів в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII століття.	225
ПАСТУХ Тарас (Львів). Модерні інтенції у драмі Лесі Українки «Кассандра»	239
ПРОКІП Валентина (Львів). Мінські адресати Лесі Українки	252

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ЛУКОМСЬКИЙ Юрій (Львів). [Рец. на]: Гупало В. Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти в XVII – першій половині XIX століття (за матеріалами археологічних досліджень). Львів: Простір–М, 2022. 704 с., іл.	266
CHEREVKO Iryna (Lviv). [Review of]: Kovalenko N. Phraseology in Ukrainian dialectal language: monograph. Kamianets-Podilskyi: Printing House «Ruta», 2021. 404 p.	270

Наукове видання

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 35. 276 с.

Літературний редактор

Наталія Галевич

Коректор

Віталія Станкевич

Редактор анотацій англійською мовою

Поліна Костюк

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16445–4917Р

Підписано до друку 21.06.2022. Ум. друк. арк. 22,36

Друк офсетний. Формат 70×100/16.

Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18